

Szigeti Jenő

A MEGÁLDOTT FEGYVEREKTŐL A KIÜRÜLŐ TEMPLOMOKIG

Az első világháború és az egyházak

Lélekben az első világháború százados fordulójára készülődve újra olvastam Henri Barbusse (1873-1935) korszakos háborús naplóregényét, *A Tűzet (Le feu)*¹, ami már 1916-ban elnyerte a Goncourt díjat. A regényt a háború utolsó szakaszában, augusztus és november között, a radikális pacifista újságíró Gustave Téry (1871-1928) *L'Oeuvre* című lapjában, 1916-tól folytatásokban közölte. Hatása óriási volt. Hiteles képet adott az első világháború sárral-vérrel szennyezett borzalmairól, az állóháború pokláról. Hatvannál több fordítása jelent meg, a jobb- és a baloldali sajtó egyaránt ünnepelte. A nacionalista mármorból eszmélő humánus hangja szólal meg benne. Magyarországon is szemnyitogató hatása volt. Első fordítása Lendvai István tollából már 1918-ban megjelent², Kosztolányi is ismertette a könyvet³, a *Nyugat*ban Havas Gyula írt róla⁴, megállapítva azt, hogy „Barbusse nem akart itt regényt írni, semmit se akart, csak magát a háborút adni, a világtörténelem legnagyobb bűnét és gyalázatát, tanulságos képekben, kimerítően.”

De a lövészárkok pokláig kell visszamenni annak is, aki a szelíd szavú Tóth Árpád *Az új Isten*⁵ című versének fogantatását meg akarja érteni, ami a *Nyugat* 1919. 7. száma jelentetett meg.

Új isten szól hozzátok emberek!

Nem templomok setét hajóin úszó
Tömjén között ragyog fel tűz-szeme
Barnult szentképek arany keretéből,
Nem oltárok gyertyái közt fehérlik
Alabástrom közönnyel hallgatag,
Hívok csókjától koptatott szobor,
Nem méla, hosszú, vont litániák
Cukros hullámát untan szürcsölő
Egek lakója is!

Nem!

Új isten ez!

Új isten szól hozzátok emberek!

Már a vers kezdete is sejteti a háborús optimizmust hirdető egyházak csődjét, a magyar szekularizálódás történetének egy jelentős fordulóját „a vörös isten” születését, amiről csak később derült ki, hogy hamis messiás. Tóth Árpád is csak élete végén jut el az új, hamis istentől – „Isten oltókéséig”⁶

De hol voltak ekkor a régi Isten képviselői, szolgái? Egy megdöbbentő dokumentum arról is beszél, hogy a Tanácsköztársaság kikiáltásakor a Debreceni Teológia professzorai – azt remélve, hogy ez a földön megvalósítandó Isten országának az előhírnöke lesz - üdvözlő táviratot küldtek Garbai Sándorhoz, a kormányzótanács elnökéhez. Benne többek között „mint a Názáreti által hirdetett, az emberiség által várt Isten-országa eljövételét” üdvözlötték a Tanácsköztársaságot. Igaz később, ezt a

1 *Le Feu*. Paris, 1917.

2 *Tűz*. Kultúra Könyvkiadó Részvénytársaság, Bp., 1918.
Faludy György fordítása 1956-ban jelent meg ugyan-ezen a címen

3 KOSZTOLÁNYI Dezső: BARBUSSE, Henri: *Tűz*. In: *Esz-tendő* (1918) 1. sz. 170-173. pp.

4 *Nyugat* (1918) 11. sz.

5 <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00265/07835.htm>

6 <http://mek.oszk.hu/01100/01112/01112.htm#241>

teológiailag is abszurd táviratot senki nem akarta vállalni. De a távirat véletlen bakinak sem tekintethető, hiszen Baltazár Dezső is segédkezet ajánlott Garbainak.⁷

De kezdjük előlről. Az egyházakat sem hagyta érintetlenül a századforduló után beálló politikai, gazdasági, társadalmi válság. A földbirtokkérdés, a nemzeti függetlenség ügye, a demokratikus jogok biztosítása, a nemzetiségi kérdés egyre nagyobb hullámokat vert. A magyar polgári fejlődés anomáliái élesen megmutatkoztak. A feszültségek feloldására a háború látszott a legjárhatóbb útnak, melynek alapja a porosz militarizmusba vetett vallászerű hit volt. Ezt támogatta a racionális teológia földi Istenországa elképzelés is, ami a *Biblia* eszkatológikus valóságát mint a józan ész belátásán alapuló etikai programot kívánta megvalósítani. Az ellenség csodás és diadalmas legyőzése lett a mennyország kapuja. A Sátán, a másik keresztény ember, az ellenség lett, aki ellen megáldott fegyverekkel, az ellenség ellen elmondott imákkal vették fel a harcot a frontra hajtott katonák. Elég ezzel kapcsolatban a háborús imakönyvek szóvirágos szövegeit idézni.

Az első háborús győzelmek hírére az egyház örömmámorban úszott, s szent meggyőződéssel hirdette, hogy ez a háború az egész emberiség, de különösen a magyarság erkölcsi tisztulását hozza, amiben elközelít majd az Isten országa. Ha győzünk, akkor végre elközelít a Kánaán. Ezt a hősi pátoszt tükrözi az egyházi sajtó is. A király kiáltványa a „gondviselés határozatának” tartja a háborút, és

7 idézi KADÁR Imre: *Egyház az idők viharában*. Bibliotheca Kiadó, Bp., 1957. 41. p.

8 *A király öfelsége kiáltványa. Népemhez*. In: Budapesti Közlöny. (1914. július 29.)

9 RAVASZ László: *Szeresd ellenségedet*. In: Protestáns Szemle (Kolozsvár) (1914) 9. sz.

10 In: *Evangelikus Egyházi Értesítő* (1914. október. 32.)

11 In: *Debreceni Protestáns Lap* (1914. augusztus 1.)

12 In: *Unitárius Közlöny* (1914) 9. sz.

13 KARDOS László – SZIGETI Jenő: *Boldog emberek közössége. A magyarországi nazarénusok története*. Magvető Kiadó, Bp., 1988. 272-278. pp.

14 RAJKI Zoltán: *Egy amerikai lelkész magyarországi misziszója. John Friedrick Huenergardt élete és korának adventizmusa*. Lucidus Kiadó, Bp., 2004.

kiáltványát így fejezi be: „Bízom a Mindenhatóban, hogy fegyvereinknek adja a győzelmet”. A magyar kormány kiáltványa a szerbek mozgósítására válaszul így lelkesít a harcra: „Olyan idők következnek ránk, amelyben az egész magyar nemzet áldozatkész honszerelmére és őseitől örökölt férfias erényeire van szükség. Meg kell mutatni, hogy ennek az országnak minden polgára utolsó csepp vérének is kész a haza oltárára áldozni, s hogy a nemzet hazaszeretete, hűsége, kitartása, elszántsága győzelmesen kerül ki a válságos események tűzpróbájából”⁸.

Ravasz László a *Szeresd ellenségedet* című prédikációjában merészen így érvelt a háború mellett: „Isten parancsa a háború is és Isten parancsa a szeretet is, tehát a kettő között ellentét nem lehet. Ez pedig azt jelenti, hogy a háború a szeretet parancsa... Ti harcoló katonák, sortűz előtt lélekben köszöntsétek ellenségeket, mert általuk lesztek hőssé és rajtok nevel Isten – keresztyénekké.”⁹ A többi egyházi megnyilatkozás sem különb ennél. Elég csak a jelentősebb egyházi lapok vezércikkeiből idézni. Az *Evangelikus Egyházi Értesítő* szerint „katonáink soha igazabb ügyért, nemesebb célokért kardot nem rántottak, mint a jelen háborúban, amelyben az igazság vív harcot a hamissággal”¹⁰ A nagy tekintélyű *Debreceni Protestáns Lap* a háború kitörésekor azt írta, hogy félre kell tenni a vallásnak és az egyháznak minden békességre intő szót, helyette „halált megvető bátorságra kell lelkesíteni mindenkit, véres harcra, kegyetlen leszámolásra, szent háborúra.”¹¹ Az *Unitárius Közlöny* szerint ennél a háborúnál „igazságosabb nem volt s nem is lehetett.”¹²

Ettől a hamis prófétákhoz illő háborús optimizmustól csak a kis protestáns egyházak határolódtak el. A nazarénusok fegyvertagadásukért tömegesen vállalják a börtönt, sokan a mártírságot is¹³. A baptista *Békehírnök Harcmező* rovatában a háború egyre tragikusabb eseményeiről ad hírt, cáfolva a háborús optimizmus hamis illúzióit. Az adventista Huenergardt János Frigyes¹⁴ már 1914 őszén – a világháború első hónapjaiban, amikor még az egyházi emberek többsége a háborús optimizmus lázában égett – így írt az *Utolsó Üzenet* című lap hasábjain: „Minden értelmes ember könnyen átláthatja, hogy egy nagy válsághoz értünk, amelynek következtében számos

régi rend és szokás fog a föld felszínéről eltűnni. Nemcsak politikai életünk, de erkölcsi szokásaink is nagy változáson mennek keresztül. A jelen háborúnak, ha sok mindentől eltekintünk is, hatalmas következményei lehetnek.¹⁵ A gyorsan pergő események Huenergardt látását igazolták: „Orkánhoz hasonlóan jött a nemzetek világ-csatája, mely sok modern bálványt pusztított el, melyhez teremtője rabszolgaként ragaszkodott.”¹⁶

A valóság viszont nagyon hamar cáfolta a háború örömmámorát. Az első télen kiderült, hogy a háborús optimizmusnak nincs alapja. Az egyház tévedett, és ez devalválta az emberek egyházba vetett bizalmát is, de az egyház nehezen vonta le rossz döntésének tanulságait. Csernoch János bíboros hercegprímás olcsó kiadású népszerűsítő könyvében, meg akarta győzni olvasóit: „Nem igaz, hogy a háború a keresztény világnézettel összeférhetetlen. Beilleszkedik a keresztény igazságszolgáltatás rendszerébe.”¹⁷ Prohászka Ottokár szerint a háborúnak erkölcsnemesítő hatása van, mert „nemes érzések” forrása, „Isten céljait és szándékait szolgálja”, mivel „kikerülhetetlen az összecsapás az alsóbb és felsőbbrendű fajok között.”¹⁸ A frontra vonuló katonákat a zubbonyzsebükben lapuló imakönyvek így biztatták: „Ha igazán vallásos vagy, úgy bátran is fogsz harcolni... Bajtársak, föl a csatára! Ha elvesztitek a földi életeteket, megnyeritek az örök életet. Semmit sem veszítetek, csak nyertek. Előre, Isten nevében!”¹⁹

A *Religio* című katolikus lap szerint „ez a háború a vallásos renaissance hajnalhasadása”²⁰. Tóth Tihamér 1915-ben így érvelt: „Bátran állíthatjuk, hogy a papság másoknál jobban van érdekelve a háborúban, mert nemcsak azt akarja, hogy bátor seregeink minél messzebb előrehaladjanak, hanem legszentebb törekvésének oda kell irányulnia, hogy a nagy idők tanítása nyomán a hívek lelki élete is nagy lépést tegyen előre. Ki tudja, nem most virrad-e az a hajnali óra, melyben az egész éjjel halászó és semmit sem fogó apostolok újra hallják az Üdvözítő parancsát: »Vessétek ki a hálót a halfogásra.«”²¹ Ugyanez a reménység fogalmazódik meg a lap egyik későbbi cikkében. „Buzgósággal kell kihasználnunk az ágyuk misszióját... a háború után vége a mostani vallásos felbuzdulásnak is, ha ezt

nem tudjuk most gyümölcsöztetni s felhasználni az 'áldásos háborúból' nekünk nem lesz részünk.”²²

1915 végétől az egyházi sajtóban is megjelent a kijózanodás hangja. 1916-ban a *Religio* már gyakran panaszolja: „Vallás tekintetében sajnos korunk legszembetűnőbb sajátossága óriási tömegek emancipálódása a vallásnak befolyása alól.”²³ Az *Evangélikus Lap* valós diagnózisa szerint „ha belépünk a templomokba, unos-untalan a régi diadalhimnusz hangzik a fülünkbe: mi győzni fogunk, mert győzni kell, bennünket a pokol kapui sem dönthetnek meg, a mi diadalmas hadseregünknek senki sem tud ellenállni, mert velünk a jog és igazság és így tovább. A lelkes igehirdetők versenyre léptek az újságok bombasztikus vezércikkeivel.”²⁴

A háborús veszteségek sokkoló hatását csak erősítette a hátszakra szakadó nyomor. A Miniszterelnök rendeletére (1915. február 16.) a kenyérhez fele arányban lisztpótló anyagokat (árpa, kukorica vagy burgonya)

15 In: Utolsó Üzenet (1914) 12. sz. 184. p.

16 *Vigasztalódjunk*. In: Utolsó Üzenet (1916.) 1. sz. 7. p.

17 CSERNOCCH János: *Egyház és háború*. Bp., 1915.

18 PROHÁSZKA Ottokár: *A háború lelke*. Bp., 1915. 7-8. pp.

19 REVICZKY Aladár: *Imák és intelmek a háború idejére*.

Bp., 1916. – Reviczky Aladár (1874-1921) több háborús imakönyvet, háborút népszerűsítő írást készített. A *Bízzál fiam. Sebesült katonák részére* (SZIT, Bp., 1914.) című imakönyve, ami a sebesült katonák részére készült, magyarul, németül, szlovákul, horvátul, lengyelül, olaszul és románul is megjelent. Ebből a frontra induló katonáknak a Szent István Társulat közgyűlési beszámolója szerint 670 000 példányt osztottak szét a frontra induló katonák között (ld. Katolikus Szemle 1915. melléklete. *Közgyűlési jegyzőkönyv*). Más, háborús tárgyú imakönyvei: *Uram, irgalmazz nekünk! Az itthon maradottak imádsága a háború idején*. (SZIT, Bp., 1914.) Ez is megjelent még németül és szlovákul is. *Elesett hőseinkért Imafüzet*. (SZIT, Bp. 1915.) *Levél a harctérre, hőseinknek. 1-2. levél*. (SZIT, Bp., 1915.) – A harctéri imádságos könyvekről: MACZÁK Ibolya: *Imakönyvek az első világháborúban*. In: Médiakutató (2010) 1. sz. (www.mediakutato.hu/cikk/2010_01_tavas/09_elso_vilaghaboru_imaknyvek)

20 In: *Religio* (1915. január) 13. p.

21 In: *Religio* (1915. február) 207-130. pp.

22 In: *Religio* (1915. május) 322-323. pp.

23 In: *Religio* (1916. április)

24 In: *Evangélikus Lap* (1916) 628. p.

kell keverni.²⁵ A fővárosban 1915. május 3-tól lisztalvánt vezetnek be, amin fejenként egy hétre csak 20 kg lisztet lehet vásárolni. 1915. június 16-án záróják az évi gabonatermést.²⁶ November 15-én bevezetik a tejgyeget, 1916. február 16-án az állam a cukorkészleteket vásárolja fel, aminek az árát jelentősen megemeli. 1916-17 telén fűtőanyag hiány miatt fázik az ország, 1917. március 25-én az Országos Közélelmezési Hivatal a kenyérfejadagot napi 34 dekától 28 dekára szállítja le. A szociális megszorítások sorát lehetne folytatni.

25 1114/1915. sz. miniszterelnöki rendelet.

26 2072/1915. sz. miniszterelnöki rendelet.

27 GALÁNTAI József: *Egy pozsonyi káplán esete*. In: *Uő: Egyház és politika 1890-1918*. Kossuth Kiadó, Bp., 1960. 139. p.

28 Rade, Marin (1857-1940), jeles marburgi teológiai tanár, a kulturprotestantizmus képviselője, a *Die Christliche Welt* alapító szerkesztője. Jelentős politikai pályát futott be a Német Demokrata Párban

29 In: *Evangelikus Lap* (1915) 288-290. p. Idézi: OTTLYK Ernő: *Hűség Istenhez és népünkhöz egyházunk történelmében*. Evangelikus Egyetemes Sajtóosztály, Bp., 1965. 283. p.

A gabonarekvirálásban a tanítóknak és a papoknak is részt kellett venni, a primás a hadikölcsönjegyzés támogatására is felszólította papjait.²⁷ Ezek a központi intézkedések gyűlöletessé tette az egyház hivatalosait a nép előtt. Egyre nagyobb lett a kiábrándultság. Egyre világosabb lett az, amit már 1915-ben leírt az *Evangelikus Lap* egyik cikkírója: „A keresztyén testvériség egyik napról a másikra politikai érdekszövetségekre esett szét, amelyek a legtöbbször minden erkölcsi alap nélkül, hatalmi célok megvalósítására verődtek össze. Ezek és ehhez hasonló jelenségek azt a fájdalmas tényt hozzák napfényre, hogy a büszke és öntudatosan fellépő keresztyénység sok esetben csak keresztyén mázzal vont a maga papjait és az úgynevezett keresztyén államokat, de mikor döntésre került volna sor, akkor a keresztyénység nem volt képes megállítani a vérözönt, amely most elsöpri az egész világot. Idealisták számára nagy csalódás volt ez, s a reális valóra ébredés egy keserves pillanatában elröppent rademaburgi teológiai tanár²⁸ ajkáról az a rettenetes szó, hogy a keresztyénység csődöt mondott.”²⁹

1917-re a csőd szemmel látható volt. Az egyházak előljárói és az egyházközségek, gyülekezetek népe – ritka kivételtől eltekintve – szembekerültek egymással. A háborúra buzdító, a csoda reményét ápolgató prédikációk egyre hitelképtelenebbek lettek. A frontokon kiderült, hogy a nagy katonai hazárdjátéknak óriási ára van: kétmillió halott sebesült és fogoly, valamint az ország kétharmadának elvesztése. Nyomor és reménytelenség. Sass János evangélikus lelkész a falusi papok nevében így kritizálta az egyház előljáróit: „Az egyházi vezetőség meglegedvén a templomi, s irodai szolgálattal, elmulasztotta figyelemmel kísérni a nép gondolkodásmódjának fejlődését.”³⁰ Szimonidesz Lajos (1884-1965), aki akkor nagybörzsönyi lelkész volt, így írt az egyház és a hívek között kialakult törésről. „Évek óta mindinkább érezhetővé vált, hogy a népnek alig van embere. Sokan vannak, akik belőle élnek, nem kevesen, akiknek érte kellene élniök, sorsa javításán, lelke művelésén kellene munkálkodniok, azonban ezek mind nem éreznek a néppel. A háború sok éket vert a lelkész és a népe közé.”³¹

Az első világháború a kisebb egyházak missziói számára is jelentős megpróbáltatások korszaka volt. A laikus prédikátorok, akik a misszió legfontosabb munkásai voltak, a frontra kerültek. A breszt-litovszki béketárgyalások hírét a *Békehírnök* így kommentálta: „Kérjük a mindenható Istent, tekintsen kegyelemmel erre a szegény emberiségre, mely a béke tekintetében mostan, mint egy szülő asszony vajúdik, s adja, hogy mielőbb egy olyan eseménynek örvendezhessünk mindnyájan, mely az embereknek békét, lelki fényt, hitet, szeretetet és Istenünknek dicsőséget hozzon.”³² Az egyházak által is terjesztett háborús ideológia ellen is fölemelte a hangját a lap. A háborút elfogadó, támogató prédikációk, a fronton harcolók számára írt imádságos könyvek gyakran beszéltek a „szent haragról”, amit „Isten oltott az emberek szívébe”. Csopják Attila így száll szembe ezekkel az érvekkel: „Az isteni haragnak véghezvitelére nem vagyunk feljogosítva, tehát nem is erről van szó; hanem ne engedjünk helyet a szívünkbe tódulni akaró pokoli haragnak. Ez a gyűlölet, az erőszak, a gyalázkodás és bosszú-

állásnak haragja, mely pusztít, rombol, öldököl, s dühében nem kímél semmit sem. Ennek a haragnak még egy cseppjét se tűrjük meg magunkban.”³³ A háború demoralizáló hatásáról is több cikket olvashatunk.³⁴

Ugyanakkor az érlelődő forradalmak hangja is megszólalt a *Békehírnök* hasábjain. Érdekes példa a cár kivégzéséről szóló rövid tudósítás.³⁵ Bányai Ferenc 1918 szeptember végén így vet számot: „A háború, a civilizáció és a keresztyén világ szégyene, ötödik éve dühöng...” – kezdi cikkét. De nem egyszerűen a veszteségek fölött siránkozik, hanem a háborúban valami újnak a kezdetét látja: „A régi, elavult világrendszer eltűnik, és egy új támad helyére... A társadalom megmozdult, felismerte az idők nagyságát és komolyságát; a régi elavult elveket és ideákat eldobva maguktól, újat ragadnak meg, s azok révén vélik megváltani a szenvedő emberiséget.”³⁶

Az emberek, a hívők és a hitből kiábrándult tömegek is valami újat akartak. Sokan elhagyják a templomokat. Ez a 20. századi szekularizálódás első nagy csúcса. Ekkor születnek meg a politikai hamis vallások – kommunizmus, nacionalista vallások. Megerősödnek a szabadegyházi mozgalmak, amelyek az állam és az egyházak radikális szétválasztását követelik.³⁷ Az egyházak előljárói a „keresztény Magyarország” nacionalizmustól és antiszemitizmustól fertőzött illúziójával próbálták ellensúlyozni. Ennek vizsgálata viszont egy másik dolgozat témája.

30 In: Evangélikus Őrálló (1917) 255. p.

31 In: Evangélikus Lap (1918) 43. sz. – idézi: OTTLYK Ernő: I.m. 292. p.

32 In: Békehírnök (1918) 1. sz. 5. p.

33 CSOPJÁK Attila: *A harag*. In: Békehírnök (1918) 65–67. pp.

34 CSOPJÁK Attila: *A töltények mellett*. In: Békehírnök (1918) 122. p.

35 In: Békehírnök (1918) 111. p.

36 BÁNYAI Ferenc: *A régiek elmúltak és mindenek megújulnak*. In: Békehírnök (1918) 197–199. pp.

37 RAJKI Z. – SZIGETI J.: i.m. 147-192. pp.